

פרק ב

הגיטו המפרפר

הנציגות היהודית

בדו"ח של שטאלקר, שקטעים ממנו הובאו למעלה, נאמר: ... מייד אחרי הפרעות הראשונות הוזמן ועד יהודי ונאמר לו, כי עד כה לא היתה סיבה לשלטונות הגרמניים להתערב בסכסוכים שבין הליטאים ובין היהודים. תנאי להתהוותם של יחסים תקינים הוא כינון גיטו יהודי. משהעלה הוועד היהודי הסתייגויות הוסבר לו, כי אחרת לא תהא כל אפשרות למנוע פוגרומים נוספים. נוכח נימוק זה תיכף הביעו היהודים את נכונותם לעשות הכול, כדי להעביר את אחיהם-לגזע ללא דיחוי אל הרובע ויליאמפולה [סלאבודקא], שיוחד לגיטו היהודי. רובע זה שוכן במשולש שבין נהר מֶמֶל ליוֹבֶלו, והוא קשור עם העיר קובנא בגשר אחד בלבד, ולכן ניתן לחסמו בקלות...⁴⁹

ממקורות יהודיים מתברר, שהמישה אנשים השתתפו בשיחה האמורה⁵⁰. ראש הגסטאפו, יֶגֶר, הודיע להם על ההחלטה להקים גיטו יהודי ב-סלאבודקא, והבטיח, שאם ישתפו היהודים פעולה ייפסקו הרציחות במצודה והנשים והילדים הנמצאים שם יוחזרו לבתיהם. תשובתם היתה, כי אין הם נציגי היהודים ועליהם להיוועץ באחיהם. ראש הגסטאפו הסכים להמתין לתשובה עד למחרת היום. חמשת העסקנים הלכו להתייעץ עם הרב שפירא, רבה של קובנא, ומצאו בביתו קבוצה גדולה של עסקנים יהודים. שלא במתכוון נהפכה הפגישה אצל הרב להתייעצות גורלית, אם לשתף פעולה עם הנאצים ואם לאו. לפי שעה היה העניין שצריכים היו להכריע בו בעל היקף מצומצם — דובר אך ורק על האחריות להעברה "שקטה ומסודרת" של יהודי העיר לגיטו, ועדיין לא הועלתה בעיית ארגון חייהם בתוך הגיטו. ואף שההכרעה שנדרשה היה בה גם צד עקרוני, שבוודאי לא נעלם מעיני העסקנים, הכריעו הצרכים המידיים את הכף: גמרו שיש לעשות את רצון הגרמנים, בתקווה שהם יעמדו בדיבורם ויחזירו לבתיהם את אלפי הנשים והילדים מן המצודות, וישימו קץ לפרעות. עוד טעם היה בפי מחייבי שיתוף הפעולה: "אף אם תשקוט העיר,

49. *IMT*, L-180, כרך 37, עמ' 689.

50. עורכי הדין י' גולדברג ול' גארפונקל, הרופא א' רבינוביץ' והרבנים ש"א סנייג ו"מ שמוקלר (ראה י' גולדברג, פל"ח, 7, עמ' 34; גרפונקל, עמ' 37 ואילך).

חלק ראשון: בלהות ותהייה

הרי במצב של היום כדאי יותר שכל היהודים יישבו יחד, וייקרא הדבר כאשר ייקרא — ואפילו גיטו...⁵¹

מעשה יכלו חמשת היהודים שעמדו במגע עם ראש הגסטאפו לראות את עצמם כ"משלחת": הרי לא הם ניסחו את תשובתם מדעת עצמם; לימין הקו שנקטו במשאומתן עם הגסטאפו עומדים כמה עשרות אישים, המייצגים חוגים שונים של האוכלוסיה היהודית. בשובם אל ראש הגסטאפו הודיעו לו, שהם מסכימים לקבל את האחריות על העברת היהודים לגיטו. הם גם הרהיבו עוז לדרוש שינויים בהיקפו של הגיטו ובפרטי ההעברה. אולם הלה דחה את רוב רובן של הדרישות. הוא הודיע את מועד ההעברה וייפה את כוחם של החמישה לבחור ועד לביצוע ההעברה. "את הרכבו תקבעו בעצמכם, אבל אתם כולכם הנמצאים עכשיו בחדרי אחראים בפניי לקיום פקודתי" — אמר⁵².

בהתייעצות השנייה אצל הרב שפירא, שהשתתפו בה אותם עסקנים שנטלו חלק בפגישה הראשונה, נקבע הרכבו של הוועד: על חמשת ה"אחראים" נוספו עוד חמישה⁵³. כן הוחלט להקים מנגנון של עוזרים, מפני שציפו לעבודה מרובה בהעברת עשרות אלפי היהודים לרובע הגיטו. ועד זה הצליח אחר-כך ביוזמת עצמו להרחיב את תחום סמכותו אל מעבר לענייני ה"העברה". בימי פעילותו רבו מאוד מעשי חטיפת יהודים על-ידי ליטאים וגרמנים לעבודת כפייה. הוועד הציע לשלטונות למסור לידיו את עניין גיוס היהודים לעבודה, והגרמנים קיבלו את ההצעה. מאז ועד היסול הגיטו היה הגיוס לעבודה, הפיקוח על מילוי "חובת העבודה" שהטילו הגרמנים על היהודים, וכן הענשת ה"משתמטים" — בידי היהודים עצמם.

כאמור עבר הגיטו לרשותו של המינהל הגרמני בשעה שזה הוקם בקובנא. הממונה על הגיטו מטעם השטאט-קומיסאר הורה מיד להחליף את הוועד ב"אלטסטנראט"⁵⁴, שבראשו יעמוד "ראש היהודים"⁵⁵. את בחירתם של הללו הניחו הגרמנים לתושבי הגיטו. הם לא גילו כל עניין באופן הבחירות. כנראה לא איכפת היה להם כיצד ייבחר ה"אלטסטנראט" — העיקר שהוא "יוכיח את

51. גולדברג, שם. גולדברג מדגיש, כי ההכרעה גפלה "אחרי ויכוחים ממושכים". לעומת זאת כותב גרפונקל, כי אסיפה זו היתה "קצרה מאוד, כמעט לא היו בה ויכוחים. היה ברור לכולם, שאין ברירה, אלא להיכנע לפקודה החדשה של הגסטאפו. ובכלל אין על מה להחליט, כי כוח אחר — כוח שטני — כבר החליט את החלטתו והוציא את גזר דינו" (עמ' 41—42).

52. גרפונקל, עמ' 42. השווה גם עדות גארפונקל, עמ' 1 ואילך.

53. ג' וולף, צבי לוויין, י' רוזינסקי, ל' רוסטובסקי ונאפטאל — לפי גולדברג (שם, עמ' 38). לפי גארפונקל (עמ' 54) נכנסו לוועד באותו מעמד: י' גולדברג, ל' גארפונקל, ש"א סנייג, א' רבינוביץ ומ' קופלמאן, ולאחר זמן צורפו, בזכות ייעוץ בלבד: ג' וולף, ל' רוסטובסקי, הרב י"מ שמוקלר וצבי לוויין.

54. Ältestenrat (מועצת זקנים).

כ. Oberjude

פרק ב: הגיטו המפרפר

עצמו" אחרי שייבחר, ופירושו של דבר, שיצליח לארגן את חיי הגיטו כך, שהגרמנים יוכלו לעשות בו מה שירצו, כל אימת שירצו, ואם לאו יסולק ובמקומו יבוא אחר.

אולם אנשי הוועד לא העלו כלל על הדעת, שההוראה שה־אלטסטנראט ייבחר על־ידי היהודים, אפשר לפרשה כפשוטה, היינו — שהבחירות תהיינה דימוקראטית, ושוב פנו אל עסקני ציבור בני חוגים שונים⁵⁶. הפעם היתה האסיפה "מורחבת", אך בעצם הועמדו על סדר היום לא הבחירות של ה־אלטסטנראט כולו אלא של ראשו בלבד. יתר חבריו — חמישה, כולם מאנשי הוועד⁵⁷ — "נבחרו על־ידי הוועד... בהתאם לדעות שהובעו באסיפת העסקנים"⁵⁸.

לראש ה־אלטסטנראט נבחר באותה "אסיפת עסקנים" הד"ר אלחנן אלקס, וכפי שנתברר אחר־כך, לא יכלה להיות בחירה טובה מזו⁵⁹.

ה־אלטסטנראט בפעולתו

ה־אלטסטנראט עבד בפיקוחו המדוקדק של הממונה⁶⁰ על ענייני היהודים בעיר קובנא. את ההוראות קיבל על־ידי שליחים, שהיו הולכים מן הגיטו למקום מושבו של השטאט־קומיסאר, או מפי הפקידים הנאצים שהיו באים לגיטו, ובהזדמנויות אלה היה מוסר דין־וחשבון על מעשיו בביצוע הפקודות. כן היה מגיש בקביעות דו"חות חודשיים על פעולות מוסדותיו.

בתקופה קצרה ביותר אחרי כינונו הצליח ה־אלטסטנראט להקים מנגנון מסועף, שלא פעם הוכיח יעילות רבה בארגון חיי הגיטו. המנגנון בנוי היה מחלקות־מחלקות (או "צמטן" — משרדים — כך נהגו לקרוא להן במינוח הגרמני הרשמי): משטרת הגיטו, לשכת העבודה, המחלקה לענייני בריאות, המחלקה לעזרה סוציאלית, הלשכה לסטאטיסטיקה, מחלקת החינוך, וכיו"ב. ה־אלטסטנראט מינה את מנהלי המחלקות וקבע את ההנחיות הכלליות לפעולתן. חברי ה־אלטסטנראט התחלפו בתפקידי הפיקוח על המחלקות השונות. "בימים כתיקנם", כלומר בזמנים שבין אקציה ל־אקציה, היה ביצוען של הגזירות והפקודות כולו בידי ה־אלטסטנראט (בימי ה־אקציות היה הביצוע, לפחות בחלקו, בידי הגרמנים עצמם). בראש דאגותיו היה עניין העבודה. הוא

56. גרפונקל כותב: "מכל החוגים" (עמ' 47), אך זו הפרזה, העסקנים הללו רחוקים היו מלייצג את כל חוגי הגיטו, אם בכלל אפשר לדבר כאן על ייצוג.

57. למעשה היו אלה החמישה שעמדו מתחילה במגע עם ראש הגסטאפו, פרט להרב שמוקלר, שבמקומו נכנס מ' קופלמאן, והוא הועמד מייד לאחר־מכן בראש משטרת הגיטו.

58. גרפונקל, עמ' 54.

59. תיאור דראמאטי של בחירת הד"ר אלקס, ראה גרפונקל, עמ' 47 ואילך.

60. Referent.

חלק ראשון: בלחות ותהייה

קיבל מפי הגרמנים, שמכסת העבודה היא זכות קיומם היחידה של תושבי הגיטו, ועשה תורה זו עיקרון ראשון בפעולתו. הדבר התבטא קודם־כל בצד הארגוני: "לשכת העבודה", הזרוע המבצעת של ה־אלטסטנראט בתחום זה, נהפכה תוך זמן קצר למחלקה החשובה ביותר במחלקותיו וגם לבעלת מנגנון הביצוע המפותח והיעיל ביותר. שאר המחלקות החשובות — המשטרה, השירות הרפואי, מחלקת התזונה — עיקר פעולתן לא היתה אלא לסייע בצורות שונות בידי לשכת העבודה. בה הושיבו את הפקידים המתאימים ביותר לעבודה זו מבחינת אופיים — בעלי כושר־ארגון והחלטיים, המסוגלים לפעול "ללא סנטימנטים". חובתם הראשונה היתה לספק לגרמנים יום־יום את מספר העובדים הנדרש, או לפחות להתקרב ככל האפשר למספר זה. קודם לכול היה המספר. משום כך נוהלה בתוך לשכת העבודה סטאטיסטיקה מדוקדקת של כל תושבי הגיטו שחובת העבודה חלה עליהם, והללו היו לא פחות מ־75–80 אחוז של אוכלוסי הגיטו. הלשכה ידעה את כל הפרטים הדרושים לה על כל אחד מהם, והיתה מקבלת אינפורמציה שוטפת היכן עבד בכל יום. הרישום המדוקדק נתן בידי הלשכה לגלות את המשתמטים מחובת העבודה והם נענשו, אם ראשי המוסדות היו מעוניינים בכך. אולם שיטת הרישום אפשרה השתמטות סמויה: הרישום נעשה במקומות העבודה לפי מספרי תעודות העבודה של העובדים. אם מספרו של אדם נראה באחת הרשימות, שהומצאו יום־יום ללשכה על־ידי "ראשי הפלוגות" ("קולונֶן־פירר"), הסיקה הלשכה מכך, שהלה מילא אותו יום את חובת העבודה שלו. משום כך יכול היה כל אדם לשלוח איש אחר לעבודה במקומו עם מספרו שלו. מובן שבמקום אחרים יכלו ללכת רק אלה שחובת העבודה לא חלה עליהם, היינו — נערים ונערות שלא הגיעו לגיל 15–16 וזקנים מופלגים. ואמנם רבו המקרים האלה, והעבודה "במקום מישוהו אחר" נעשתה בגיטו למקור פרנסה.

אנשי ה־אלטסטנראט ולשכת העבודה התעלמו ממעשי "עבירה" אלה, כל זמן שבמילוי מכסת העבודה היה חשוב רק מספר העובדים, והגרמנים לא באו בדרישות ספציפיות לטיב העובדים. ברם, לא לאורך ימים הסתפקו הגרמנים במספר בלבד; הם דרשו פועלים "טובים", בריאים וחסונים, המסוגלים לעבוד עבודה פיזית קשה. הלשכה מוכרחה היתה לשקוד, שבכל פלוגת עבודה יהיה אחוז מסוים של גברים בריאים, ולבטל את ההשתמטות הסמויה או להגבילה.

בימי ה־אקציות

תיארנו בקווים כלליים את פעילות ה־אלטסטנראט ומוסדותיו החשובים ביותר "בימים כתיקנם", כשדאגתם של תושבי הגיטו נתונה היתה לענייני דיור, עבודה, מקורות פרנסה וכד'. ואף־על־פי שגם תחומי פעילות אלה זימנו ל־אלטסטנראט תפקידים והכרעות קשים, הרי עיקר המבחן היה בימי ה־אקציות וההגליות.

פרק ב: הגיטו המפרפר

לא כאן המקום להכריע, אם ובאיזו מידה אפשר לראות בהתנהגותו של האלטסטנראט בקובנא בימי האקציות שיתוף פעולה, או עזרה בעקיפין להגשמת תוכנית ההכחדה הנאצית. אין כוונתנו אלא לעמוד על טיבה של התנהגות זו, כביטוי קיצוני לדרך התגובה שנקט האלטסטנראט כלפי המדיניות הנאצית. מבחינה זו אופיינית במיוחד התנהגותו בימי הטבח האיום הידוע בתולדות גיטו קובנא בשם: "האקציה הגדולה"⁶¹.

השמועות הראשונות על הפורענות הממששת ובאה נפוצו בקרב תושבי הגיטו באמצע חודש אוקטובר 1941. מפי ליטאים שהתגוררו בקרבת המצודה התשיעית נודע, ששבויי מלחמה סובייטיים הכינו בשטח המצודה בורות גדולים, וזה היה סימן שבקרוב תבוצע שם פעולת השמדת המונים.

בצהרי יום ראשון, 26 באוקטובר, בא הממונה על ענייני היהודים בגסטאפו, ראוקה, למשרד האלטסטנראט ומסר את ההודעה הזאת⁶²: השלטונות החליטו להפריד בגיטו בין העובדים לשאינם עובדים. לצורך זה ישוכנו הבלתי כשרים לעבודה ב"גיטו הקטן"⁶³, ואילו העובדים יישארו ב"גיטו הגדול", והמועסקים בשדה התעופה ובמקומות עבודה אחרים בעלי חשיבות מלחמתית אף יקבלו תוספת מזון. ב-28 באוקטובר בבוקר השכם יתכנסו כל תושבי הגיטו ב"כיכר הדימוקראטים", היא הכיכר הגדולה ביותר בגיטו, ושם תבוצע הסלקציה. האלטסטנראט חייב להודיע לאוכלוסי הגיטו על חובת ההתייצבות, ושמי שלא יתייצב יומת. באותו מעמד מסר ראוקה הוראות כיצד לבצע את הדבר: הגיטו יהיה סגור, ואיש לא יורשה לצאת ממנו באותו יום. הדירות יישארו פתוחות. חולים במחלה אנושה יוכלו להישאר בבית, אך במקרה כזה יודבק פתק על הדלת, שנשאר יהודי שם. בכיכר יסתדרו הנאספים משפחות משפחות בסדר הבא: בראש יתייצבו חברי האלטסטנראט והמשטרה היהודית עם משפחותיהם, ואחריהם — עובדי שאר מוסדות הגיטו, עובדי הפלוגות השונות המועסקים בעיר ועובדי שדה התעופה. שוטרים יהודים יורו לאנשים כיצד להסתדר, ואף ישמרו על הסדר במשך הסלקציה.

עלפי נוסח הפקודה והסבריו של ראוקה לא היה לחברי האלטסטנראט מקום רב לספקות בטיב הפורענות התלויה מעל ראש הגיטו. הרי בעיני הגרמנים אין היהודים אלא כוח-עבודה בלבד. אם כן, לאיזה גורל עוד מחוץ לגורל המוות, יכולים לצפות אותם אוכלוסי הגיטו, שיוגדרו במפורש כבלתי כשרים לעבודה וישוכנו מחוץ לגיטו?

61. ראה למעלה, פרק א; השווה גאר, עמ' 72—82; גרינהויז, פל"ח, 7, עמ' 17—18; גרפונקל, עמ' 71 ואילך.

62. לפי גאר, עמ' 73. הגירסאות שבמקורות השונים דומות, אף שאינן זהות.

63. חלק זה של הגיטו פונה שבועות אחדים קודם לכן, וחלק מתושביו הוצאו להורג במצודה התשיעית (ראה פרק א). הגרמנים לא הודיעו לאלטסטנראט על גורלם של יהודים אלה, אך באותו זמן כמעט לא היה עוד ספק, כי נטבחו כולם.

חלק ראשון: בלהות ותהייה

חברי ה־אלטסטנראט הועמדו בפני שאלה גורלית: הימלאו את הפקודה אם לאו? לא על נקלה קיבלו הללו החלטה בעניין. אחרי שהלך ראוקה המשיכו בישיבתם שעות ארוכות. הם הפסיקו את הישיבה לזמן קצר והלכו לבתיהם, כדי שלא יעוררו חששות וניחושים בלב הבריות, ואחר־כך חידשוה שוב. בשעה מאוחרת בלילה גם שוגרה משלחת להרב שפירא, כדי לשמוע את חוות דעתו, כיצד יש לנהוג במקרה זה לפי ההלכה והמוסר היהודי. תשובתו של הרב היתה, שאם יש ל־אלטסטנראט יסוד לקוות, שעל־ידי מילוי הפקודה אפשר יהיה להציל את הגיטו, ולו חלק ממנו בלבד, עליו לעשות זאת.

למחרת בבוקר — יממה לפני המועד — עשה ה־אלטסטנראט מאמצים להשיג ידיעות מדויקות יותר על כוונת הגרמנים. נשלח שליח אל איש־סודה של הגסטאפו בקובנא, היהודי כספ־סרברוביץ', והוא נתבקש שייפגש מייד עם ראוקה, ימסור לו כי חרדה תקפה את אנשי ה־אלטסטנראט לשמע פקודתו, וינסה להוציא מפיו פרטים על הגזירה. כספ־סרברוביץ' מילא את הבקשה, וראוקה בא שנית לגיטו, ושוב ניסה להרגיע את חברי ה־אלטסטנראט ש"אין שום יסוד לחששות כאלה, שהמדובר הוא בעניין אדמיניסטרטיבי ותו לא"⁶⁴. ה־אלטסטנראט החליט לציית לפקודת הגסטאפו. על בתי הגיטו הודבקו הודעות בשם ה־אלטסטנראט ובנוסח שדרש ראוקה⁶⁵.

מהלך ה־אקציה ותוצאותיה האיומות מתוארים בפרוטרוט במקורות שהוזכרו לעיל. ראוי לציין, כי את ה־סלקציה עברו בשלום רק ה־אלטסטנראט ומשטרת הגיטו. בעצם אפשר לומר, שה־סלקציה התחילה רק כשאנשים אלה ומשפחור תיהם היו כבר ב"צד הטוב", בצד הנידונים לחיים. רק אז הפעיל ראוקה את כללי הברירה הקטלניים. הצעירים והבריאים יותר וכן המשפחות הקטנות, שמספר מחוסרי כושר העבודה היה מועט בהן, נשלחו ל"צד הטוב", ואילו כל השאר — ל"צד הרע", לצד הנידונים להכחדה במצודת המוות.

על הלבטים שעברו על ה־אלטסטנראט בשעות הגורליות ההן מספר מי שהיה סגן־יר"ר ה־אלטסטנראט⁶⁶:

... היה אצלנו יותר מחשד שזוהי גזירה נוראה, אבל ראוקה אמר, שחלק יועבר למקום אחר, ואחרי זה ישופרו תנאי החיים בגיטו. ראינו שכוונתו להוליך אותנו שולל... השאלה היתה אם אנחנו... רשאים מבחינה יהודית לבצע מה שדרש ראוקה, מפני שבאופן אינסטינקטיבי הבינונו, שהדבר קשור באסון גדול... השאלה היתה אם לפרסם את ההודעה הזאת, כלומר — שכל היהודים חייבים לבוא ב־28 לאוקטובר לכיכר... או לעשות חבלה: עשה בנו מה שאתה רוצה — אנחנו איננו מפרסמים את ההודעה... ניקרה בנו כל הזמן השאלה: איך נתנהג?

64. גרפונקל, עמ' 73.

65. נוסח ההודעה בתרגום עברי, ראה גרפונקל, שם.

66. עדות גארפונקל, עמ' 5, 8 ואילך.

פ ר ק ב: הגיטו המפרפר

ישבנו כמעט כל הלילה ושאלנו את עצמנו: מה נעשה? .. בסוף הציע מישוהו, שנתייעץ גם עם הרב שפירא, אם מבחינה יהודית מותר לנו... ראוקה לא ביקש מאתנו לעשות את היסלקציה... הבינונו שהוא יעשה. עלינו היה לפרסם, שכולם חייבים להופיע. התייעצנו ושקלנו — אם לעשות כך או כך. פעל עלינו גם זכרון ה"אקציה לניסיון"⁶⁷: הנה אז... ברגע האחרון בוטל הדבר ואולי גם הפעם יהיה כך. אבל אם נעשה מעשה חבלה, עלול הוא להמיט אסון על כל הגיטו כולו. כל הזמן היה לנו עיקר — להציל את שארית הפליטה, להציל מה שניתן להציל. לא לנהל מדיניות של הפגנה — זו לא יכלה לתת לנו שום דבר, מלבד שכעבור זמן יכתבו בהיסטוריה, איזה יהודים גאים היו אלה, הם סירבו וכו', אבל אז חשבנו יותר על חיי היהודים... כל איש היה חצוי בלב. לא היו דעות כאלה של אנשים שאמרו — רק זה, רק חבלה; להיפך — כולם אמרו שמבחינת ההיגיון אסור לעשות זאת, מפני שאם נעשה, נאבד את הסיכוי הקטן שיש עוד, ואנחנו מצוים להציל מה שניתן להציל. מה אנחנו יודעים? אולי בעוד שבוע-שבועיים תיגמר המלחמה — הלא יכולים לקרות כל מיני דברים, ולא רק נסים. בזמן של מלחמה הרי הכול יכול להיות, ולכן אנחנו מצוים להציל מה שנציל. אבל אם ננהל מדיניות של הפגנה, הרי את הגרמנים לא נפחיד. התנגדות כלשהי בכלל לא באה אז בחשבון בחודשים הראשונים. היינו מדוכאים ולא תיארו לנו כלל אפשרות לגלות התנגדות. מובן שהיו משמידים אותנו...

על השאלה מדוע לא התייעצו בחוגים יותר רחבים של הציבור, עונה העד: לא היה זמן לעשות זאת. ראוקה בא ביום ראשון בשעה 12, ישב בוועד עד אחת, או אחת-וחצי, אחר-כך היינו נתונים כמובן לרושם הזה. ישבנו וחשבנו, והחלטנו שבכל זאת צריך ללכת הביתה, כדי שהקרובים, המשפחות לא ירגישו שפה מתרחש משהו. אם הם ירגישו, ידעו תיכף בכל הגיטו. אנחנו החזקנו את הדבר בסוד יותר מ-24 שעות. אי אפשר היה לספר. אילו היינו מספרים, היה נורא... אחרי הצהריים חזרנו והמשכנו בישיבה. אפילו רבים מאנשי המנגנון לא ידעו. אפילו המזכיר רות לא ידעה. יצאנו לאיזה מקום לשוחח... וישבנו — אני זוכר — כל הערב וכל הלילה... בלילה הלכנו להרב שפירא. העירונו אותו משנתו... באותו לילה התפרצו הרבה [גרמנים] כדי לחטוף אנשים לעבודה בשדה התעופה. היו יורים. ב-1 או ב-2 בלילה הגענו לביתו של הרב — אצלו ישבנו כשעה. אחר-כך היינו מוכרחים ללכת הביתה —

67. ב-17 בספטמבר 1941 החלו הגרמנים באקציה בגיטו הקטן, אך אחרי היסלקציה בוטל הכול וכל היהודים נשלחו לבתיהם. בגיטו כינו אקציה זו "אקציה לניסיון" (גאר, עמ' 61).

חלק ראשון: בלהות ותהייה

שוב כדי לא לעורר חששות. למחרת שלחנו את צבי לווין ל־סרברוי־ביץ' שישתדל... חיכינו לתשובה. בערך ב־3 או ב־4 בא ראוקה עם סרברוביץ אצל גולדברג, ושוב לקח הדבר זמן. אז לא היתה שום אפשרות טכנית, וגם בכלל היה מסוכן לעשות [התייעצות רחבה], זה אי־אפשר היה לעשות...

אם ביום שלישי ב־6 בבוקר כבר צריכים היו להתייצב, הרי צריכים היינו לפרסם על כך לכל הפחות ב־5—6 בערב [ביום שני]. לא היו לנו ידיעות על איזו מחתרת, וגם לא היתה שום מחתרת... זאת היתה התקופה הנוראה ביותר בגיטו, לא היה שום ארגון חברתי — כולם היו מדוכאים...

תגובתם של המונים בגיטו

כיצד התנהג היהודי ה"פשוט" — להבדיל מאנשי ה־אלטסטנראט ומוסדותיו מזה, ומחברי ארגוני המחתרת מזה — תחת שלטון הנאצים בגיטו קובנא? בייחוד רוצים אנו לדעת, אם ניתן להבחין בהתנהגותם ובתגובותיהם של המוני היהודים בגיטו גילויים של התנגדות לנאצים. אז נוכל לראות בתנועת המרי והמחתרת של יהודי קובנא, שתולדותיה, דרכיה והישגיה יתוארו בפרקים הבאים, לא תופעה יוצאת דופן במציאות הגיטו, אלא תנועה שהיו לה בסיס ציבורי רחב ושרשים עמוקים בתודעת המוני העם.

היחס לעבודה הכפויה

יחסם של יהודי קובנא לעבודה שהעבידום הנאצים נקבע לא־מעט על־ידי התנאים ששררו שם בימים הראשונים שאחרי פרוץ המלחמה. ה"חטיפות" היו בימי סיוט ואימה אלה תופעה שכיחה מאוד. ה"פארטיזאנים" הליטאים היו מתרוצצים ברחובות וחוטפים יהודים לעבודה. לעתים היתה באמת הכוונה להעסיק את הנחטפים בעבודות שהקרבות גרמון, כגון פינוי מבנים הרוסים, קבירת הרוגים, חפירה והעמסה, ובתום העבודה שוחררו. אך במקרים רבים היתה העבודה מלווה התעללות והשפלה, ואף מעשי רצח אכזריים. יתירה מזו: לא מעטים היו המקרים שהעבודה שימשה בהם אמתלה בלבד — דרך נוחה להביא קבוצות גדולות של יהודים למקומות מרוחקים מן העיר ולערוך בהם טבח. משנודע הדבר, התחילו להימנע ככל האפשר מלהיות "נחטפים" לעבודה, מחמת אימת המוות.

עם הקמת הגיטו וסגירתו פסקו החטיפות, ויחד עם זה חדל גם הגיוס לעבודה לשמש מסווה להכנות למעשי רצח⁶⁸. מעתה הקפידו הגרמנים, שלא לערב

68. ה־אקציה על אנשי האינטליגנציה (ראה פרק א) היא בבחינת יוצא־מן־הכלל בזה; היא בוצעה מייד אחרי סגירת הגיטו.

פרק ב: הגיטו המפרפר

עבודת־כפייה עם מיבצעי השמדה, מתוך כוונה, כנראה, להחדיר בלבם של כלואי הגיטו את הדעה, שרק עבודה למען ה־רייך עשויה להצילם ממוות. ראינו שגם ה־אלטסטנראט עשה מצדו לא־מעט כדי להשריש אמונה זו. יש יסוד להניח, כי המוני הגיטו הבינו כהלכה את משמעות הדבר. כנראה, לא רבים האמינו להבטחה, שאם יעבדו בהתלהבות ישאירו אותם הנאצים בחיים לאורך ימים. אך החוש הבריא אמר להם, שמן ההבטחה הזו משתמע איום, שיש להתייחס אליו בכובד ראש, שאם יסרבו לעבוד, כי אז סופם המר לא ירחק. עובדה היא, שבמשך כל זמן קיומו של הגיטו לא נתקלה לשכת־העבודה היהודית בקשיים מיוחדים בסיפוק דרישת הגרמנים בעניין עובדים, ואחוז המשתמטים מחובת העבודה היה מבוטל. אמנם עמד לרשותה מנגנון גיוס והענשה, אך "בימים שקטים", כל עוד לא התהפכה מעל לראשיהם של היהודים חרב ההגליות, לא נזקקו לו הרבה, ועמלם של המגייסים היה קל באופן יחסי. הכלל משך בעול הכבד, ולממונים על הגיטו לא היה בנדון זה על מה להתלונן.

יש בכך בלי ספק משום עדות למשמעת עצמית, לאחריות ולגישה ריאליסטית, האופייניות ליהודי ליטא בדרך־כלל. אולם הערכה נכונה של יחס כלואי הגיטו לעבודת הכפייה, בדין הוא שתביא בחשבון, לא רק את הנכונות לצאת לעבודה, אלא גם את ההתנהגות במקום העבודה גופו. וכאן מתגלית תמונה מעניינת. כאמור, היו הבדלים בין מקומות העבודה, הן מבחינת משטר העבודה הן מבחינת שאר התנאים. הבדלים אלה השפיעו על היחס לעבודה עצמה. באותם מקומות שקיבלו העובדים תמורה בעד עבודתם בצורה כלשהי (מנת אוכל מוגדלת, שיירי מזון בשביל בני המשפחה, חופש מסוים במגע עם לא־יהודים במקום העבודה ומחוצה לו), עמלו בחריצות והעלו את פריזון עבודתם. דוגמא בולטת של מקום עבודה מסוג זה היו — בייחוד בתקופה מאוחרת יותר של קיום הגיטו — הסדנאות שבגיטו, שעבדו למען הצבא הגרמני, אך ניתנה להם "עצמאות" מסוימת מבחינת המינהל והארגון, והדבר איפשר לעובדים להפיק תועלת מעבודתם לעצמם, לבני משפחותיהם, וכן לתנועת המחתרת⁶⁹. אחר היה יחסם של תושבי הגיטו לעבודה במקומות שנהגו בהם בגסות ובאכזריות ומנעו מהם כל אפשרות להשיג מצרכי מזון, מלבד מנת הרעב. כאן עבדו באיטיות ובקהות חושים, כאילו כפאם שד, ורק כדי שהממונים עליהם לא יראו אותם מתבטלים. על רקע זה נתפתחה במשך הזמן שיטה שלמה של איתות סודי להזהרת העובדים מפני סכנות בזמן העבודה⁷⁰.

69. ראה להלן, פרק ח.

70. על פרשה זו ראה במיוחד י' קאפלאן: דאס פאלקסמוויל אין נאציי־קלעם; ריידענישן אין געטא און אין קאצעט (פי העם בצבת הנאצים, אמרות בגיטו ובמחנה הריכוז), מינכן 1949.

חלק ראשון: בלהות ותהייה

תמלחמה לקיום

ברם, נהיה רחוקים מן האמת אם נחשוב, כי ענייני העבודה היו בראש דאגותיו של תושב הגיטו. הרבה יותר מזה שם מעייניו בדאגות פרנסה לו ולמשפחתו, והרי העבודה כשהיא לעצמה לא היתה בימים ההם מקור של פרנסה. וכאן נאלץ היה ללחום ב"חוק" הגרמנים, שמטרתם היתה הרעבה שיטתית של הגיטו. היתה זו מלחמה שקטה אך עקשנית מאוד, והיהודי אימץ בה את כל כשרונו, זריזותו, ערמתו ודמיונו העשיר. כל דרך היתה כשרה במלחמה זו. מקור המחיה העיקרי של יהודי הגיטו היתה שארית הרכוש, המיטלטלין ודברי הערך, שהביאו עמהם לגיטו ושניצלה מן השוד המאורגן. הרכוש שהשאירו בעיר בידי ליטאים ירד ברובו לטמיון, ורק יחידים הצליחו בשבתם בגיטו להציל משהו ממנו. תוספת לא גדולה לכך היו הדברים — לבנים, בגדים ומצרכי-מזון — ש"סחבו" היהודים ממחסני הגרמנים, בין בסדנאות שבגיטו ובין במקומות העבודה שבעיר. הבעיה העיקרית היתה, כיצד להחליף רכוש זה — בקצב מתאים ובשער שיאפשר להתקיים מזה זמן ממושך ככל האפשר — למצרכי מזון או לציוד רפואי, וברבות הימים — אף לנשק ולתחמושת, וכיצד להביאם הביתה לגיטו⁷¹. כל אלה כרוכים היו בסכנות על כל צעד ושעל. סחר-החליפין עם הלא-יהודים נעשה בדרך כלל במקום העבודה, אך מאחר שחוג הלקוחות שם היה מצומצם, לא היה הביקוש גדול והמחירים היו זעומים. לכן השתדלו רבים, נועזים יותר, למצוא לקוחות גם מחוץ למקום העבודה. היתה זו דרך זרועה מוקשים: היה עליהם להסתלק בחשאי ממקום העבודה ולשוטט ברחובות העיר, שאסור היה ליהודים בתכלית האיסור להימצא שם. כן היו נתונים לשבטם ולחסדם של הלקוחות הלא-יהודים, שיכלו לגזול מהם את רכולתם ולמסור אותם בידי הגסטאפו. על קרקע זה צמח טיפוס הרוכל הזריז, שהיה יוצא מן הגיטו יחד עם פלוגת העבודה, אך היה מסתלק מן השורה, לאחר שהסיר את הטלאי הצהוב, ועוסק כל שעות היום במסחרו, ולפנות ערב היה מתערב בין האנשים החוזרים מן העבודה ונכנס עמם לגיטו.

פרשה בפני עצמה היתה מלאכת הכנסת המזון לגיטו. מחמת האיסור החמור שהוטל על כך היו כל החוזרים מן העיר נבדקים בדיקה קפדנית. לא היה סוף להמצאותיהם של אנשי הגיטו, כדי להסתיר את סחורתם מעיני הבודקים. לכך גם נחוצה היתה עזרתם של השוטרים היהודים ואנשי לשכת-העבודה היהודית, שעמדו ליד השער בפנים ועזרו לגרמנים בבדיקה. הללו פיתחו להם שיטות משלהם, כיצד להקל על אנשי שלומם את הביקורת. צורה אחרת של הערמה על הגרמנים היה המסחר בעד גדר התיל. דרך זו,

71. על רכישת מצרכי מזון ודרכי הברחתם לגיטו, ראה גאר, עמ' 103—104, 119, 315—316.

פרק ב: הגיטו המפרסר

שהיתה שכיחה בראשית הגיטו, הלכו בה לאחר זמן רק מעטים, הנועזים ביותר, שכן עצם הגישה לגדר התיל שמסביב לגיטו היתה כרוכה בסכנת מוות. ובכל זאת הצליחו להכניס כמויות ניכרות של מצרכי מזון אף בדרך מסוכנת זו.

הגחלת הלוחשת של תרבות ישראל

כאמור, היתה מדיניות הנאצים במשטר הגיטו לשבור את רוחם של היהודים, ליטול מהם כל מקור של עידוד ונחמה ולהשהית כל דבר שטבוע בו חותם כוחו היוצר של היהודי. נגד מזימה זו התקוממו בסתר תושבי הגיטו. מן המקורות שלפנינו מתברר, שבחיי הגיטו בקובנא היו גילויים מופלאים של נאמנות ליהדות ולספר היהודי, של שמירה בשארית הכוחות על גחלת התרבות האנושית, ואף של ביטוי ספרותי עצמאי.⁷²

חיי התרבות בגיטו היו מגוונים למדי.⁷³ בייחוד רבו פעולות תרבות בתקופת השקט היחסי של שנת 1942, והגיעו לשיא באביב 1943. ניתנו הרצאות בספרות ובמדע ונערכו ימי עיון, ערבי מוסיקה וקונצרטים, ערבי זמרה, הצגות מער-כונים, מסיבות חנוכה ופורים וימי זיכרון לאומיים, תערוכות אמנות, נשפי בתי ספר וכו'. תופעה שבלטה בגיטו מהיום הראשון ועד החיסול היתה — קריאת ספרים, שהקיפה המונים, ולא פסקה גם לאחר האיסור להחזיק ספרים (18.2.1942). יחידים וקבוצות עסקו באיסוף ספרים והחזקתם בבתי פרטיים ובמחסנים. רבים נזקקו לספריות שפעלו בבלוק C ובמקומות אחרים.⁷⁴ נעשתה גם פעולה להנצחת המאורעות בגיטו על ידי ניהול שיטתי של ארכיונים ויומנים.⁷⁵ כל הפעולות הללו היו כרוכות בסיכון חמור.

ספוגים מסירות נפש והתעלות הרוח היו חיי הדת.⁷⁶ בתחום הגיטו היו שני

72. כאן מדובר על אותם גילויים שהיו אישיים-ספונטאניים, להבדיל מן הפעילות התרבותית שהיתה חלק אורגאני מן המחתרת, ושתואר להלן.

73. פרטים על חיי התרבות ראה: גרינהויז, הורבן קאוונע, פ' ל"ח, מס' 8, עמ' 27 ואילך; דאס קולטור לעבן אין קאוונער געטא, קובץ "ליטע", עמ' 1743—1756; פ' קאפלאן, פ' ל"ח, מס' 9, עמ' 13; "אליסקי, פ' ל"ח, מס' 9, עמ' 29—30; "גורויץ", קאוונער געטא-ארקעסטער, פ' ל"ח, מס' 9, עמ' 52—59.

74. עדות א' גוטמאן, עמ' 3—5; אשרי, עמ' 87. C, B, A סומנו 3 בתי-מידות בגיטו.

75. גאר, עמ' 99, 385, 400; פ' ק"ג, עמ' 51, 53—56, 104; פ' ל"ח, מס' 9, עמ' 13—14.

76. ראה על פרשה זו הרב אפרים אשרי: תורבן ליטע, גיריורק, מונטריאול, תשי"ב—1951, בייחוד הפרק: "דאס גייסטיקע לעבן פון די יידן אין קאוונער געטא" (חיי הרוח של היהודים בגיטו קובנא), עמ' 104—112: "אף באותן שנים מרות ואפלות — כותב הרב אשרי — כשהרצח והשוד היו בבחינת מעשי יום-יום, כשרוב מניינם של גדולי התורה ובחורי הישיבה נספו על קידוש השם, כשהמוות ארב לכל יהודי, היו יהודי קובנא באים — למרות הכל — לבית הכנסת להתפלל, ללמוד משנה, לקרוא פרק תהילים, לשפוך את לבם לפני אביהם שבשמים ולשאוב כוח להמשיך בחיים עד שאל עליון ירחם על כלל ישראל ויושיענו ממצבו האיום"

חלק ראשון: בלהות ותהייה

בתי כנסת, אך גם בבתי פרטיים ובכמה מקומות ציבוריים (הסדנאות, בתי החולים) נועדו מניינים לתפילה ונקבעו עתים לתורה. מרכז משיכה לחיי דת ולתלמוד תורה היה ביתו של ראש ישיבת סלאבודקא, הרב אברהם גרודזנסקי. דרשותיו של הצדיק הישיש על ענייני דיומא יצא להן שם בגיטו. הוא הרבה לדבר על עניין קידוש השם ומשמעותו לגבי דורנו.⁷⁷

אותה רוח של זיקה שבמסירות נפש לערכי תרבות פיעמה במידה לא פחותה מזו גם את חוגי הציבור הלא־דתי שבגיטו, ומצאה לה ביטויים שונים. עוד בחודשים הראשונים של קיום הגיטו, בימי הסיוט והאימה של האקציות, נמצאו הורים רבים, שעשו מאמצים כדי למנוע ביטול תורה מילדיהם בני גיל בית־הספר. מאמצייהם של ההורים נפגשו עם נכונותם ומסירותם של מורי בתי־הספר היסודיים והעל־יסודיים, שהחלו לקבץ מסביבם את תלמידיהם ולארגן עבודת הוראה בבתי פרטיים. אלה שימשו כסיס להקמתה ולפעילותה של מחלקת החינוך שליד ה־אלטסטנראט.⁷⁸ אם הצליחו שני בתי הספר

(ראה גם גרפונקל, עמ' 257 ואילך; הרב א' פרסון, רבקה גוטמאן: "דאס רעליגיעזע לעבן אין קאוונער געטא" (חיי הדת בגיטו קובנא), פ' ל"ח, מס' 9, עמ' 36—52).⁷⁷ המקרה שלהלן אופייני להלכי הרוחות בקרב חוגי החרדים בגיטו קובנא. איש אחד מספר, שפעם ראה את הרב שפירא, רבה של העיר, יושב בחצר כשזקנו חבוי בבגדו (אגב, הוא היה הרב היחיד שלא גילח את זקנו בגיטו). הלה ניגש אליו ונכנס עמו בשיחה על עניין קידוש השם וההתנגדות לגרמנים, עד שנתגלגלה השיחה לשני סיפורי מעשה שנודעו בגיטו:

מעשה שהיה בזמן השמדת יהודי העיירה הליטאית קלם. בשעה שיהודי העיירה כבר עמדו ליד הבורות למול לועי מכוונת־הירייה, ביקש רב העיירה, הרב דניאל, מן הגרמני שניצח על המלאכה, שירשה לו לומר דברים אחדים לעדתו. הגרמני הרשה לו לעשות זאת בקיצור. הרב התחיל לדבר על עניין קידוש השם בשקט ובניחותא, כאילו היה דורש בימים כתיקנם לפני תלמידיו. משהאריך, צעק עליו הגרמני שיסיים. אז פנה הרב ליהודים העומדים על פי הבור ואמר: "הנה עומדים אנו עתה במצב שדיברתי עליו לפני רגע, כלומר — קידוש השם. לכן אל בהלה, צריך לקבל בשקט את גזר־הדין". ובפנותו לגרמני אמר: "אני סיימתי — אתה יכול להתחיל" (דברים אלה נודעו בגיטו קובנא מפי בחור ישיבה מקלם, שנמלט משם).

ושוב מעשה שהיה בזמן השמדת יהודי קיידאן. יהודי העיירה כבר נדחפו אל תוך הבור, והנה ברגע האחרון קפץ מתוכו קצב יהודי, התנפל על המפקד הגרמני ונשך לו את הגרגרת עד מוות (ראה אשרי, כנ"ל, עמ' 291).

שאל האיש את הרב: "איזה משני המקרים עדיף?" הרהר הרב ואמר: "לרב דניאל מתאימה הדרך שהוא הלך בה, ואילו לאותו קצב יהודי — הדרך השנייה. היה זה משונה מאוד, אילו התחלפו השניים במעשיהם. מובטחני — הוסיף הרב — שגם הרב דניאל היה יודע את המלאכה, ואף־על־פי־כן מתאימה לו הדרך שהוא הלך בה...". (עדות אפרים גוטמאן, מילואים, עמ' 1—2).

⁷⁸ פרטים על מערכת החינוך בגיטו ראה קאפלמן: "קאוונער שול און לערערשאפט אין אומקום", פ' ל"ח, מס' 9, עמ' 3—23; יעקב אליסקי: "די פאכשול אין

פרק ב: הגיטו המפרפר

שהקים ה־אלטסטנראט ושלמדו בהם כמה מאות תלמידים, להגיע — למרות התנאים הקשים ביותר של הגיטו — לרמה פדגוגית נאותה, הרי היה זה קודם־כל בזכות עבודתם המסורה של המורים והבנתם העמוקה לצורכי החינוך. אחרי סגירת בתי־הספר, לפי פקודת השלטונות, באוגוסט 1942, שוב עברה היוזמה לידיים פרטיות ולתנועות המאורגנות. ראויה לציון מיוחד פעולת ההוראה שנעשתה בהסתר בבית הספר המקצועי, שהוסיף לעמוד גם אחרי ביטול רשת בתי הספר שבגיטו.⁷⁰

ביטוי מוחשי וחריף מצאה לה א־יההשלמה עם מציאות האימים בפולקלור השירי שנוצר בגיטו ונפוץ בו. הגיעו לידינו כ־30 שירים⁸⁰, רובם ככולם בידיש. חלק מהם נשתמרו בכתובים אצל מחבריהם או ידידיהם, ורק אחרי המלחמה זכו לפרסום. אך רובם נתפרסמו מהר בקרב המוני הגיטו, כשהם כתובים על פיסות נייר ומועברים מיד ליד ומפה לפה. בייחוד הדברים אמורים באותם השירים ששרו אותם בלחן ידוע מכבר, או שנכתבו כגירסה חדשה של שירים ששגורים היו בפי העם. כשישית של השירים לא נודעו שמות מחבריהם, אך גם המחברים שנודע שמם, נמצאים בהם רק אחד או שניים שהיו ידועים כמשוררים לפני המלחמה. השאר הם מבני העם, שהמשיכה בעט הסופרים לא היתה מלאכתם מעולם. עממיותם של השירים בולטת במיעוט הסמנים הפיוטיים שבהם (בכמה מהם הסמנים היחידים הם המשקל, הצולע לפעמים, והחרוז), בלשונם הפשוטה, העסיסית והגדושה ביטויים שנטבעו בגיטו, או שנצטרפה להם שם משמעות מיוחדת, ובזיקתם ההדוקה למציאות היומיומית. לפי תוכנם מתחלקים השירים לשלושה סוגים: א) שירי הספד ויגון, ב) סאטירה על הווי הגיטו, ג) שירי זעם, מרי וחזון.

עם סוג שירי ההספד והיגון נמנים 9 מתוך צרור השירים: "דער 9טער פארט" (המצודה התשיעית), "יידישע בריגאדעס" (בריגדות של יהודים), "אין סלאבאדקער ישיבה" (בישיבת סלאבדקא) — שלושתם מאת אברהם אַקסלרוד; "די גרויסע אקציע" (ה־אקציה הגדולה) מאת סימה יאשונסקי;

קאוונער געטא, שם, עמ' 23—36; פק"ג, עמ' 54—55; אשרי, עמ' 110; קובץ "ליטע", עמ' 1748—1749; גאר, עמ' 383—384.

79. אחד ממורי בית־הספר הזה מספר על מקרה שקרה לו באותה תקופה. בתוכנית הלימודים נזכר שמו כמורה למדעי הטבע, בעוד שלמעשה הורה את תולדות ישראל. יום אחד זיכה את בית הספר בביקור פתאומי איש ה־אס"א הרמאן, שעמד בראש לשכת־העבודה הגרמנית בגיטו, ולו נתון היה הפיקוח על בית הספר המקצועי. דלת כיתתו של העד נפתחה והגרמני הופיע בפתח. המורה היה באמצע הרצאתו על "יוספוס פלאוויוס", אך הוא לא איבד את עשתונותיו, ובאורח כמעט אינסטינקטיבי התחיל לכתוב על הלוח נוסחה מאתימאטית ולהסבירה בקול שקט. הגרמני היה מרוצה... (עדות אברהם מלמד, עמ' 2).

80. פל"ה, מס' 1—3, 7—10, במדור "פון אונזער לידער־זאמלונג"; גרפונקל, עמ' 266—321; פק"ג, עמ' 22, 27; גאר, עמ' 402—413.

חלק ראשון: בלהות ותהייה

"ס'איז שוין באלד א יאר אוועק" (כמעט חלפה שנה), "צרות און לייד" (צרות ויסורים), "ליטווישע פארטיזאנער" (פארטיזאנים ליטאים), "מיר זענען ביי דעם דראט" (אנו ליד התיל), "אן אלטע יידענע קלאפט אין טיר" (יהודייה זקנה דופקת בדלת) — אלה לא נודע שם מתברם. השירים נכתבו רובם ככולם בשנים 1941—1942, סמוך לתקופת מיבצעי ההכחדה. מבנם אחד הוא ביסודו: בחלק הראשון, שפעמים הוא תופס את רובו של השיר, מביע המשורר את יגונו על אלפי אחיו ואחיותיו שנטבחו, ואת שאט נפשו ממעשיהם של המרצחים ועוזריהם. מתוך תיאור מעשייהשוד, ההשפלה והרצח מבצבצת פה ושם תלונה מרה על התנהגותם של בני הגיטו בזמן הרציחות, לפנייהן ואחריהן. בחלק האחרון של השיר — בדרך כלל הוא מוטעם ביותר, עד שלעתים נדמה כי כל השיר לא נכתב אלא למען בית אחרון זה — משתנית האווירה לפתע, והמשורר מסיים באקורד של תקווה, בפנייה נועמת למצפון העולם, או בקריאה לנקם.

כך, למשל, מסיימת סימה יאשונסקי את שירה, שיש בו תיאור מפורט של מהלך "ה־אקציה הגדולה":

הה, עולם! למצפונך זועק הדם
דם גברים, נשים, זקנים וטף;
ובמצודה עומדים קברי־אחים
גלמודים ומיותמים — עד־בוא־יום!⁸¹

סיום דומה מוצאים אנו בשני שיריו של אקסלרוד. השיר על המצודה התשיעית מסתיים כך:

אמהות ואחים, מן הבכי חדלו!
חרף פצע בלב השותת והולם,
חזקו ואמצו וקוו ויחלו!
יבוא יום נקם, יום נקם ושלם!⁸²

הסיום של השיר "בריגאדות של יהודים" — שיר לכת לפי לחנו — אופייני הוא לרגשי התקווה, שפעמו בלבו של המשורר כבלב רבים מן הגיטו:

עוד נזכה אחים ועוד יגיע
תור אביב ונצחון ואור.
נזקוף קומה, אזי, ובקול נריע
שיר חדש של חופש ושל דרור.
בריגאדות של יהודים,
אמיצים, בלא טלאים!⁸³

81. פ'ל"ה, 10, עמ' 139. 82. גרפונקל, עמ' 268, תרגם יהושע טן־פי.
83. כך צריך לתרגם את הביטוי "אן לאטעס". המתרגם טן־פי לא דק ותרגם "מקושטים", וזו טעות. הכוונה שיצעדו בלא אותות הקלון. הסרת הטלאי הצהוב סימלה בעיני יהודי הגיטו את יום השחרור.

פרק ב: הגיטו המפרפר

צועדים הם חזרה
למולדת, למכורה⁸⁴.

הקבוצה השנייה — שירים סאטיריים על הווי הגיטו — היא הגדולה ביותר, ויש בה 12 שירים: "ביים געטא-טויערל ברענט א פייערל" (בשער הגיטו אש בוערת), "יעלה'ס"⁸⁵ (אנשי שררה), "ביים טויער" (אצל השער) — מאת א' אקסלרוד; "הויכער מאן" (רם-המעלה); "דער אעראדראמשטיק" (עובד שדה-התעופה) — מאת נתן מארקובסקי; "ניט אייער מזל" (לא לכם המזל) — שאול שנקר; "בריגאדעס" (בריגאדות) — רחל סלקיה; "וויטאמין" — ג' שנקר; "מייסטאס ליד" (שיר הבריגאדה "מייסטאס") — א' ציפקין; "לכבוד די גרא-מען-פאבריקאציע אין געטא" (לכבוד תעשיית החרוזים בגיטו) — לרקה רוזנבלום.

שירים אלה נכתבו כנראה רובם ככולם ב"תקופת השקט" בגיטו, היינו — בשנים 1942—1943. ענייני הדיור, עבודת הכפייה והפרנסה תפסו אז את מקומם בראש דאגותיו של איש הגיטו, והם הנושאים העיקריים של השירים. בכמה מהם שלטת נעימה של לגלוג מר: השיר מוקיע את הסדרים ב-אלטסטן-ראט ואת יחסם של פקידיו לתושב הפשוט, את משטר הפרוטקציה שהנהיגו ואת השחיתות שפשתה בחוגים רחבים. בכמה מהם גובר היסוד ההיתולי, המבדח. הווי הגיטו מתואר בהומור, ומבעד לעקיצות ולביקורת מציצות פניה הגוהרות של האמונה, כי בזכות הזריזות, הערמה וכוח העמידה והסבל "נבלה את אויבינו ונגיע ליום הגאולה...".

דוגמה לסאטירה מצליפה ונוקבת היא הפואמה של רחל סלקיה, "בריגאד-דוט"⁸⁶. הפואמה רבת-הכמות (9 פרקים, כ-270 שורות) יש בה תיאור מרתק ומדויק להפליא של המחזות וה"עלילות" המשונים, שנתרחשו בוקר-בוקר ליד שער הגיטו בשעת יציאתן של פלוגות העובדים לעבודה בעיר, וכן של ההווי המיוחד במינו שנתרקם במקומות העבודה עצמם, על רקע מאמצייהם המתמידים של יהודי הגיטו למעט ככל האפשר בעבודה ולהרבות ככל האפשר בהשגת מצרכי מזון. חמתה של המשוררת נשפכת על ראשם של השוטרים היהודים ואנשי הלשכה, הממונים על הסדר שליד השער ועל סידור ה-אָר-בעטס-איינזאץ⁸⁷. עניינם כפול: לשמור של"בריגאדות הטובות" לא יסתננו גברים או נשים שאינם שייכים אליהן (כלומר שאינם מאנשי-שלומם),

84. שם, עמ' 272.

85. לשון ריבוי של "יעלה", כינוי לבעלי השררה (על דרך צמיחתו של כינוי זה, ראה גרפונקל, עמ' 88, בהערה 7).

86. נכתבה כנראה ב-1943, נמסרה לדפוס ע"י המחברת ונתפרסמה בספטמבר 1948, פל"ח, חוב' 9, עמ' 84—92.

87. מכסת העובדים שנדרשה מן הגיטו דבר-יוס-ביומו על-ידי לשכת העבודה הגרמנית.

חלק ראשון: בלהות ותהייה

ולאלף — בכוח או בערמה — את האחרים, שהתייצבו הבוקר בשוק־עבדים מודרני זה, ללכת למקומות העבודה הגרועים. להלן תיאור דראמטי של מעשה־מרמה מצד הסדרנים, בהגיע תור יציאתה של פלוגת עבודה, שעדיין לא כולם יודעים, כי "העבודה שם קשה מן הגיהנום". והרי הדברים בתרגומם:

"קרבו נא הלום! אייכם? מה תחשו?
 שלוש כבר קראתי: שטאב־מאיור שו"⁸⁸!
 "שומעים גם שומעים את קולך, ריש־בבא,
 אורך־רוח מעט, לא שלם הצבא
 (הקול קול בריגאדיר⁸⁹, זו ידו בסידור
 ארבעה־ארבעה אנשיו בכל טור).
 הבה נשים עוד, בלא־הן לא נצעד,
 קשה העבודה עם הגשר במצד".
 "נשים, במחילה... מה תאמרו לדאגה?
 היא עשרה בפרוטה!" — ושאג שאגה:
 "מי אשה, אלי!.. בריגאדה טובה!..
 חובלים חבילה⁹⁰... עבודה — ידי חובה!..".
 רבה המהומה, הדוף ומרוט
 תבקענה נכחן בנות־חוזה מתנדבות.
 ושוטרים יהודים מאמצים באישור:
 "בריגאדה טובה היא, שטאב־מאיור שו".
 מחייכים לנפשם ודוחקים בקהלם:
 "אפשר כבר לצאת? המספר כבר נשלם"...

גם בין העובדים עצמם מצאה לה המשוררת מטרה לחיצי ביקורתה העוקצ־נית: אלה אנשי הפלוגה שעבדו במשרד הגסטאפו. מקור פרנסתם היה מיוחד במינו. מאז הובאו לקובנא יהודי גרמניה ונרצחו במצודה התשיעית. מלאו מחסני הגסטאפו בגדים, נעליים, לבנים ושאר תפצים אישיים. העובדים במחסן היו גונבים מתוכו מכל הבא בידם, לשימוש ולמכירה. הרי קטע מתורגם מתוך הפואמה הנזכרת:

חרש, חרש, ללא אומר,
 שם למטה, באין עדים,
 כל היום לפי התור
 חטוף ומדוד, בגדים, בגדים!

88. חברה גרמנית, שעסקה בשטחי הכיבוש באיסוף גרוטאות. בסניפה שבקובנא הועסקו יהודים. מקום העבודה נודע לשמצה, בגלל העבודה הקשה, היחס הגס והאפשרויות הקלושות "לעשות חבילה" (ראה הערה 90).

89. ראש פלוגת העבודה.

90. "מאכן א פעקל" — כינוי להשגת מצרכי מזון.

פרק ב: הגיטו המסרפר

"הנה שמלת הארגמן
את גזרתי מה תהלום!
ועוד מעיל ז'ורז'ט אוכמן,
היום דיינו, היו שלום!"
אחריה חברתה מיד
תחתה פושטת בגדה־בד,
וצמר לה תיקה, ז'ורז'ט,
ומעל — חליפת "פינט".
מחה הדם, הרבב, מלבוש
(למותר הוא כל פירוש).
וגם נעול וגם גרוב
לפי הצבע, זוג טוב,
וכסות־על־כסות תמשוך על גו
וממעל — טלאי צהוב.

הנעימה משתנה משאנו פונים לשירי ההיתול. כאן כאילו מקבלים אותם דברים עצמם פנים אחרות ומשמעות אחרת. ב"מייסטאס ליד" רואה ציפקין את הצד המבדח שבקורותיה של פלוגת הנשים, העובדת בבית המטבחים העירוני של קובנא. התנועה במפעל־הענק עצומה, העבודה דוחקת, והנשים שלבן מלא דאגות כרימון חייבות להדביק את הקצב. אך כל עמל כדאי, שכן זו "בריגאדה טובה" המפרנסת בכבוד את בעליה⁹¹:

... הה, אווזים, עופות, בואו נא לגיטו
הה, בני־כנף, אחרינו בואו, ככה, כך.
אם יישאר בשר וגם שומן כאן נטו
שני קילו, אם שלושה זה היינר־הך.
מה נעימה, אכן, זו מחשבה מנגד
שהעופות הללו עדיין הם שלמים.
במכנסיים⁹² כולם פה חבושים באגד
אווזים וברווזים פה דוממים...

עם הסוג השלישי, שירי הזעם, המרי והחזון, נמנים שלושה משיריו של דיסקאנט: "צו דעם טויער" (אל השער), "איז דער ישיבה" (בבית הישיבה), "אלע בירגער פון געטאלאנד" (כולם אזרחי מדינת הגיטו); שירו של

91. בתרגומו של טן־פי, גרפונקל עמ' 276.

92. במקור — "הייזלעך", ופירושו — מכנסיים קצרים, אך בליטא קראו כך גם לתחתוני נשים. נשי גיטו קובנא הסתירו לעתים לא רחוקות מצרכי מזון בתחתוניהן בשעת העבודה מחוץ לגיטו, והבריחו אותם באופן זה לגיטו. בזה סטינו מתרגומו של טן־פי שתרגם "בבתיים". תרגום זה נוטל מן הפסוק את כל עוקצו.

חלק ראשון: בלהות ותהייה

א' ציפקין "האפענונג" (תקווה), שירה של סימה יאשונסקי "די גרויע געטא" (הגיטו האפור), "יידיש טאנגא" (טאנגו יהודי), מאת ראובן צרפת, וכן שירו של יצחק כ"ץ "הסיקריק עם הטלאי הצהוב".

שיריו של דיסקאנט היו פה לרגשותיהם של אותם חוגים בגיטו, שבחרו בדרך המרי הפעיל⁹³. למשל השיר "אל השער"⁹⁴ הוא שיר חזון ושיר תוכחה כאחד. המשורר רואה בעיני רוחו את יום השחרור, כשיקיץ הקץ על שלטון ה"פארטיזאנים" הלאומנים. ה"פארטיזאן" הגס והאכזרי כבר סולק משער הגיטו, והמשורר קורא ליהודים להרוס את גדר התיל ולצאת לחפשי, כי "האוויר רווי דרור". ליטא "תשחרר", אך כלום יישארו כלואי הגיטו לחיות בה גם אחרי השחרור? לא ולא!

ארץ ליטא⁹⁵, ארץ זרת
 בעזובה היש,
 ובגבול — הנעליים
 ינער כל איש.
 אל ידבק אל נעלינו
 מארץ הטומאה גרגר;
 את חרפת קלונה עטפה
 בחום כתנות אויב אכזר.
 וסלחו לי אבא, אמא,
 כי עפרכם אשאיר לעולם
 באדמת "דידווירו ז'אמה"⁹⁶
 מקוללת משוד ודם.
 בדם יהודים האבידה
 קיומה הקיקיוני הנתעב,
 על כן —
 יופע נא הצדק, ישמידה,
 תרד אז לשאול ותרקב.

שירו של יצחק כ"ץ "הסיקריק עם הטלאי הצהוב", שבין אלה שהגיעו לידינו הוא היחיד שנכתב בגיטו בעברית⁹⁷, קשור אף הוא ברעיון המרי.

93. בנו, אבא דיסקאנט, היה מפעילי תנועת המרי ואחד הפארטיזאנים המעולים של הגיטו. דיסקאנט האב סייע לתנועה, וליווה אותה בדרכה בשיריו הסוערים.

94. גרפונקל, עמ' 312. תרגם אפרים תלמי.

95. במקור אין השם "ליטא" מוזכר במפורש. נאמר שם: "און דאס לאנד גרויס ווי א גענעץ . . ." ("זארק זו שגודלה כפיהוק").

96. "ארץ הגיבורים" — כך מכונה ליטא בהימנון הלאומי שלה.

97. רשמה על-פי הזיכרון מימי הגיטו בקובנא: מרים תור־קסנסקביץ.

פרק ב: הגיטו המספר

הוא ביטוי ישיר להלכי־הרוח שהשתחררו בחוגי מחתרת הגיטו אחרי "האקציה הגדולה" לאמור: שוב לא ניתן להובילנו כצאן לטבח; במקרה של אקציה נוספת נתקומם, נצית את הגיטו ונברח לכל עבר, או נמות במקום בהתמודדות עם הצורך⁹⁷. א. המשורר, אחד מראשי הארגון אב"צ בגיטו⁹⁷, פותח את שירו בתיאור מחזה ההתקוממות:

מניקרות ההרים כבר הגיח הצל עלטה ואימה מסביב ופתאום ירייה תפלח את הליל ובחושך תבקיע סביב.	הגיטו בוער, הוי הגיטו בוער היהודים הציתוהו מכבר על יד פתח השער הומת השוטר כה צלצל פעמון המשמר.
---	---

בבית השלישי הוא מעבירנו אל גיא הצלמוות כדי לגלות לפנינו, בקווים עזים, את מחזה הטבח האיום:

יריות, צעקות וקריאות אללי מצטרפים אלי רעם רובים יהודים על פי בור יעמדו שם בגיא על ראשם ניתך אש האויבים.	ויורדים אל הבור ונופלים ביללה אב ובן חבוקים שם יחדיו ופה אם תאמץ אל לבה עוללה שכדור כבר פלח את קרביו.
--	--

הירח עולה ודולף הוא אור קר
ומגלה מחזה האימים
האויב נהנה, הוא עומד על ההר
מתענג ממראה הדמים.

מכאן — שוב אל ההתקוממות; אל מעשה הגבורה האחרון:

דהרות גיצי אש ותמרות העשן
מכסים את מרבד שחור הליל
שדה־קטל איום יהיה היום כאן
בגבורה נקדש את הליל.

בשני הבתים האחרונים מהרהר המשורר על משמעותה ההיסטורית של ההתקוממות: היא ניזונה ממורשת הגבורה היהודית של העבר הרחוק, ופורעת חוב — חוב־הנקם על רבבות בני־העם שנטבחו על לא־עוול־בכפם — לדורות הבאים.

אם חיינו היו חיי שפל עבדות נמסרם למוות מות כפיר בן־יאיר הוא לימדנו איככה למות אז בגבור האויב על העיר.	הדורות הבאים כלפיכם גם החוב וידע האויב כי נקם אז עלה הסיקריק עם הטלאי הצהוב עלי סלע מסדה הרם.
--	--

97. א. ראה להלן, עמ' 72. 97. ב. נספה בנסיון בריחה מן הגיטו. ראה להלן, עמ' 364.

חלק ראשון: בלהות ותהייה

הצלת הנפש

שתיים היו הדרכים שבני הגיטו הלא־מאורגנים הלכו בהן כדי להציל את נפשם: בריחה מן הגיטו כדי להסתתר מחוצה לו (בעיר או בכפר) והתחפרות בתוך האדמה בגיטו גופו. כל אחת משתי הדרכים טמנה בחובה סכנות ומכשור לים מיוחדים לה, ואלה שהלכו בהן היה חלקם מאבק קשה וסבל שאין לתארו. רבים נפלו בהן חלל ורק מעטים זכו והגיעו ליום השחרור. להלן כמה עדויות על מעשי בריחה מן הגיטו⁹⁸, ותחילה ניסיון שלא הצליח, של אשה שבעלה הצטרף בגיטו לתנועה הפארטיזאנית וברח ליער. הוא נתכוון לקחת עמו ליער גם את אשתו, אך הדבר לא עלה בידו והיא ברחתה מן הגיטו לבדה⁹⁹.

...עלידי גוי, מכירו של חיים (בעלי) סודר לי מקום אצל איכר בסביבת טאווריג. האיכר קיבל מאתנו מעיל־פרווה קאראקול, מעיל־עור, מכונת תפירה, כלי־מיטה, לבנים ושמלות, ועוד 60 אלף מארק במזומנים... הוטל עליי לרעות את הפרות ולחלוב אותן. הדבר היה בסוף דצמבר 1943. היה כבר ודאי שחיים מועמד לצאת היערה, ואילו על גשים דובר אז, שאין להן סיכויים לצאת. קיווינו שאצל איכר זה, הגר במקום שכבר אין בו יהודים כלל, לא אפול בפה, בייחוד שהאיכר קיבל כל כך הרבה חפצים וכסף...

אחרי שהייתי אצל האיכר ההוא כ־9 שבועות, חליתי בהצטננות. הלכתי לרופא בעיירה סמוכה מחופשת כאוקראינית. בתחילה סירב הרופא לבדוק אותי, משום שהייתי בלי תעודות, אך בסוף נעתר וקבע שיש לי דלקת־ריאות. הוא נתן לי פתקא לאיכר המעביד אותי, שאני חולה. מסרתי לו שם איכר בדוי. הוא סיפר לי דרך אגב, שבכפר אחד (הכפר שבו הייתי) ואצל איכר אחד (האיכר שלי) נמצאת יהודייה נחמדה, ואומרים שהלשין עליה האיכר עצמו בגסטאפו. הרופא אף ביקש ממני ללכת ולהזהיר אותה...

כשחזרתי לעגלתו של האיכר סיפרתי לה, שאני יודעת שהוא הלשין עליי... האיכר כעס עליי מאוד ואיים שיזרוק אותי מן העגלה, אף־על־פי שאני חולה כל־כך. בערב ציווה עליי לחלוב את הפרות — אף שחומי עלה ל־39 מעלות. בינתיים שמעתי צלצול פעמוני סוסים. הבינתי שזו הגסטאפו... יצאתי מייד מהרפת ישר ליער הקרוב... רצתי כמה שעות עד שהגעתי לביתו של אחי האיכר שהלשין עליי... מאותו מקום היתה רק אפשרות אחת להגיע לקובנא — דרך הגיימן בספינת־קיטור... עליתי על הספינה. ליד קולאוטובא החלה ביקורת... ניצלתי שעת

98. עוד פרטים על פרשה זו ראה גאר, עמ' 194—195, גרפונקל, עמ' 166.

99. עדות חסיה נאדל, עמ' 4 ואילך.

פרק ב: הגיטו המפרפר

כושר וירדתי מן הספינה, ובעד 500 מארק ושעון "אומגא" שהיה לי ביקשתי מ־2 שייטי רפסודות שיעבירוני לצד השני של הניימן. בינתיים החלו לצעוק מהספינה: "יהודייה!" — אף ירו אחרינו, אך הצלחנו לעבור את הנהר בשלום. הגעתי עד אַלְקְסוּט¹⁰⁰ וביקשתי מחסה אצל גויה מכירה... אך מכיוון שגם היא כבר היתה חשודה, לא נתנה לי להיכנס. משהגעתי לגשר על הוויליה, ראיתי שוב ביקורת — והשעה 12 בלילה. פתאום צצה איזו בריגאדה שהלכה אל הגיטו. בתחילה צעקו הנשים: "את תמיטי עלינו אסון!", אבל אשה קשישה אחת הסירה מעליה טלאי אחד והדביקה אותו על גבי. הבריגאדיר התרה בי, שאם ימנו את אנשיו ליד השער, עליי להסתלק מייד. למזלי ציווה הגרמני לכולם להיכנס ביחד...

והרי סיפור של משפחה שהצליחה בדרך זו¹⁰¹:

... בחודש מאי [1943] אמרתי די, אני עוזבת את הגיטו... דיברתי גם עם מנהלי בתנועת אב"צ¹⁰². הוא לא עודד אותי, אך גם לא אמר — אל תסעי... התחלתי להפעיל לחץ על ההורים שגם הם ייצאו. טענתי שבין כך ובין כך ימיתו אותנו בסופו של דבר... אבא התנגד. אימא ניסתה להשפיע על רגשותיי, אמרה שאיני אוהבת אותה, שאין לה חיים בלעדי, שהיא תמות בלעדי, "מה שיהיה עם כולם יהיה גם אתנו"... היתה בבית מתיחות כמה ימים... אבא הבטיח לי בהן־צדקו שלא נישאר בגיטו, ונעזוב אותו כשיגיע הרגע המתאים; אימא לא תעמוד בתלאות הדרך, והוא מוכרח לארגן את היציאה כך שאימא תוכל ללכת...

החיים חזרו למסלולם, אך אנחנו כבר חיינו במתח, בתקווה שבבוא העת ננסה. בינתיים בוצע הפינוי של הבלוקים¹⁰³ באוקטובר 1943. נשארנו בלי דירה... עברנו לגור אצל דודי, אחי אמי. גרנו בחדר אחד 9 נפשות, מתוך ההנחה, שהנה "היום" אנו עוזבים את הגיטו. אמא המשיכה להשלוח את עצמה שלא נעזוב. אבל אבא... עסק ביציאה: לשכור מכונית־משא עם נהג "פארטיזאן" שאפשר לסמוך עליו, לארגן את האנשים — אחד־עשר.

100. פרוור של קובנא.

101. עדות שרה לייבנוזן־בנימיני, עמ' 23 ואילך. השווה גם עדות ישראל לייבנוזן, עמ' 10 ואילך.

102. ראה להלן, פרק ג.

103. הגרמנים נהגו לצמצם את הגיטו אחרי כל אקציה. באוקטובר 1943 הוצאו 2.800 יהודים מגיטו קובנא ונשלחו לאסטוניה לעבוד שם ("גירוש אסטוניה"). מייד אחר כך נצטווה הגיטו לפנות את הבלוקים הגדולים — בתי חומה גדולים, שדייריהם היו בדרך כלל עובדי היודנראט או "מיוחסים" סתם.

חלק ראשון: בלהות ותהייה

לא היה במה לממן את היציאה. אבא צירף לקבוצה אשה (עם בנה), שהיה לה הרבה כסף, ובכסף זה שילמו בעד המכונית. אבא ארגן את היציאה באופן נוח ביותר, שנוכל גם לקחת עמנו קצת חפצים, בעיקר בגדים, שנוכל להתקיים וגם לתת לגויים — רק בצורת מתנות. יש להודות שהליטאים הצילו אותנו שלא על מנת לקבל פרס, רק מתוך רגש אנושי ודתי. האשה הראשונה שהיינו אצלה היתה ליטאית זקנה, חולת־לב, דתית מאוד, חיה עם נכד בן 18.

ב־20 בדצמבר נשלמו כל ההכנות. יש להדגיש את עזרת המשטרה שנתנה לנו לצאת. יענקלה ורבוֹבסקי עמד ליד השער, בהכרה ברורה שהוא מסכן את עצמו¹⁰⁴.

קראו בשמותינו אחד־אחד. האוטו עמד ליד הגיטו... ורבוֹבסקי הודיע לגרמנים שהולכים לעבוד במשמרת־לילה... עלינו על האוטו — היה כבר חושך... נסענו צפונה. באמצע הדרך אירע קלקול... הנהג גילה קור־רוח עילאי — תיקן את הקלקול והמשכנו. הגענו עד המקום ששם לא יכול האוטו לנסוע — כחצי ק"מ מחורשה בסביבת [העיירה] ארז'ווילקי, 100 ק"מ צפונה מקובנא. שילמנו לנהג את הכסף. הלכנו חצי קילומטר בתוך בוך — זה לקח כשעה. נכנסנו לחורשה... שניים מאתנו ניגשו אל הבית לשאול אם אפשר להיכנס. היה זה ביתה של שימקיינייה. דפקו בחלון — האשה התעוררה; אמרה להביא מיד את כולם. היה זה חג המולד. נשארנו אצלה. היהודים שהיו אצלה קיבלו אותנו יפה מאוד למרות הסכנה הגדולה... כעבור זמן מה נחלקה הקבוצה, כי אי אפשר היה שתישאר קבוצה גדולה כל כך במקום אחד. מעתה היינו עוברים ממקום למקום... מחבואים מיוחדים לא היו לנו — היינו נמצאים תמיד בחדר צדדי... חייבים היינו בשקט מוחלט, בהת־אפקות מדיבור, משיעול ועיטוש וכיו"ב. נביחת הכלב שימשה אות אזהרה להפסקת כל פעולה. במקרה שהכלב איכזב נפלנו בפת.

קרה לנו פעם דבר כזה. היינו אז 8 אנשים — 2 משפחות ועוד אשה אחת — אצל אחותה של שימקיינייה (האחת לא ידעה שאצל השנייה מתחבאים יהודים). לא יכולתי יותר להיות בחדר־המחבוא ויצאתי לחדר המגורים, כדי לטפל בתינוקת של הבן הצעיר הנשוי. הכלב לא נבה, ושכן נכנס ישר לתוך הבית. התחלתי מייד לדבר רוסית, העמדתי פני רוסיה. התלבושת התאימה וגם כל המראה (נעלתי מגפיים). ידעתי שעלי להוציא מלבו כל חשד שאני יהודייה. פניתי גם אליו... אמרתי

104. מעדותו של י. לייבזון, עמ' 10: "אז ארגנתי את זה, והיתה מכונית שבה נסע נהג ליטאי. הוא היה "בריגאדיר" של הגסטאפו. שילמנו 7,000 מארק. על־יד השער — זה ידעו השוטרים שלנו — עמד יענקלה ורבוֹבסקי... הוא לקח קצת [כסף], נדמה לי, 500 או 1000 מארק...".

ס ר ק ב : הגיטו המפרפר

שאני מחכה לאם המשפחה. העמדת הפנים שלי יכלה להתקבל על הדעת, משום שהגרמנים הביאו באותו זמן תושבי רוסיה למקומות האלה. השכן הסתלק ונכנסתי לחדרנו... נכנס הנער ואמר שהמשחק היה מושלם, והוא מקווה שלא יקרה לנו כלום. בכל זאת החלטנו שכדאי לחפש מקום חדש. כך החלפנו את המקום שש פעמים.

המצב היה קריטי במיוחד בימי ההחרמות: הגרמנים היו מחפשים מצרכי־מזון ומצאו יהודים... פעם היה גם מצוד של אוקראינים על יהודים. אז בנינו בחיפזון קיר כפול. האוקראינים היו נכנסים לביתנו, ובכל זאת לא מצאו אותנו. בבית היתה אשה שילדה זה מקרוב, ואף על פי כן החזיקו אותנו.

רק במקום אחד אמרו לי שאעזוב בזמן סכנה. זה היה כך: ב־אָרְזוּוֹילְקִי היה ליטאי אחד שנתפרסם כטורף יהודים; אנשי המקום גם קראו לו כך. הוא ביצע בשעתו את שחיטת יהודי העיירה, ואחר־כך רדף את הניצולים, חיפש, וכשמצא — הוציא להורג. פעם בא לביקור בדיוק באותו בית שהתחבאתי בו. אמרו לי לצאת לחורשה דלילה שבקרבת הבית. ידעתי שהוא יעבור בחורשה. הסתתרתי תחת עץ... בהיותו בדיוק ממולי — ירה בציפור שעל העץ, אך בי לא הרגיש...

התחבאנו כך במשך 10 חודשים — עד בוא הרוסים.

ראוי להזכיר כאן את פרשת הצלת הילדים מן הגיטו על־ידי מסירתם למשפחות לא־יהודיות (בתשלום כסף או שווה־כסף). דבר זה נעשה בעיקר בידי ההורים עצמם, אך זכה לתמיכה מוסרית וטכנית מצד ארגוני המחתרת וגורמיים חשובים במוסדות־הגיטו היהודיים, כגון הנהלת בתי המלאכה הגדולים, הנהלת בית הספר המקצועי, משטרת הגיטו היהודית, ובעיקר, משמר השער, ואחרים. פעולות הצלה אלה התנהלו במשך כל ימי קיומו של גיטו קובנא, והגיעו לשיאן בסוף שנת 1943 ובראשית 1944. אותה שעה כבר ידוע היה על אקציות נגד ילדים בגיטאות הסמוכים, כמו שאוולי ואחרים. עצם הברחתם של הילדים מן הגיטו היתה כרוכה בקשיים ובסכנת־נפשות, וההורים שהחליטו לעשות זאת, וגם מצאו בעיר או בכפרי הסביבה למי למסור את ילדיהם, נאחזו בתחבולות שונות כדי להערים על שומרי הגיטו. אם היו הילדים גדולים למדי, הלבישום בגדי־מבוגרים, שמו בידיהם תעודות־עבודה והכניסום לבין השורות של בריגאדה עובדת. אם היו בגיל רך, הרדימו אותם בזריקה וארזום כתבילות, וכי"ב. רבים מן הילדים, שזכו בדרך זו למקום מקלט מחוץ לגיטו, נתפסו בעטיין של הלשנות מצד שכנים ליטאים, או נתגלו בזמן סריקות משטרה. לא פעם נמסרו בפשטות לידי הגסטאפו על ידי "מיטיביהם", אחרי שהללו סחטו את המאקסימום האפשרי מן ההורים. היו גם מקרים כאלה, שהמשבר הנפשי שעבר על הילד במחבואו הביא לידי כך, שהוריו היו נאלצים להחזירו לגיטו.

חלק ראשון: בלהות ותהייה

חלק מבוטל בלבד ממאות הילדים שמולטו בדרך זו מן הגיטו, החזיקו מעמד בכל הפורענויות וזכו לשחרור¹⁰⁴ א.
הרי סיפורה של אחת מהם, שבהיותה בת עשר הוברחה מגיטו קובנא לעיר¹⁰⁴ ב.

... בליל חורף אחד הביאוני אבי ואמי לשער [הגיטו]. שם חנתה מכונית. השוטרים היהודים ציוו לדחוף את המכונית. אותה שעה חמקתי עם אמי מן הגיטו. נער נוצרי שחיכה לנו הביאנו אליו הביתה... שם הייתי יומיים... אמי באה אלי והעבירה אותי לבית-הילדים הנוצרי. הייתי שם יומיים או שלושה, עד שמסרוני לאיכר אחד כילדה רוסייה, מאחר שדיברתי רוסיית היטב. האיכר הביא אותי לכפר טאמושאווא על יד אוקשטאדוואריס וסידר אותי במוסד ילדים. שם עבדתי בצוותא עם ילדים אחרים בקילוף תפוחי אדמה ובשדה. הילדים לא ידעו שאני יהודייה. ואולם המבוגרים כן ידעו זאת. במוסד זה היו עוד ילדות יהודיות, קטנות ממני. זאת הבינותי לפי מראה פניהן. הן לא ידעו שאני ילדה יהודייה. על נושא זה גם לא היו מדברים...".

מלינות

העדויות שהבאנו דיין להוכיח עד כמה היתה קשה דרך הבריחה, ואמנם לא היתה זו דרך בשביל המונים. דרך פשוטה יותר היתה — ההתחפרות בתוך האדמה¹⁰⁵.

בניית המלינות¹⁰⁶ פשטה בגיטו קובנא בזמן מאוחר למדי, בסוף 1943 —
104 א. על פרשה זו מצוי חומר רב בספרו של גאר, בייחוד בעמ' 169—172, 194—195, 206—207, 341. ראה גם גרפונקל, עמ' 153—154. פעילות אחדות של המחתרת השקיעו מאמצים רבים במילוי משימה זו. תפקידן היה לסייר מחוץ לגיטו ולמצוא מקומות סידור לילדים, ללמדם ליטאית, ולעתים אף את עיקרי הדת הקאתולית, לציידם במסמכים, בבגדים מתאימים וכד' (ראה פק"ג, עמ' 110—112; ספר הפרטיזנים היהודים, כרך א', עמ' 231—232). על סיוען של הנהלת בתי המלאכה הגדולים והנהלת בית הספר המקצועי להחבאת ילדים והצלחתם ראה משה סגלסון, פל"ח, 8, עמ' 56; י' אליסקי, שם, 9, עמ' 31 ואילך. לפי פק"ג סודרו על ידי משפחות ומוסדות לאייהודיים 400 ילדים ויותר. השווה גם "ליטע", עמ' 1703.

104 ב. אלה גריליכס: "מיינע איבערלעבונגען בעת דער מלחמה" (מה שעבר עלי בזמן המלחמה), פל"ח, 9, עמ' 82—83.

105. ראה בפרוטרוט על פרשה זו, אצל גאר, עמ' 197—200; גרפונקל, עמ' 163—165.
106. "מאלינעס" — כך קראו יהודי ליטא למחבואים שעשו בתוך האדמה. לפני המלחמה נקראו בשם זה המחבואים שעשו להם העבריינים מפני השלטונות. יש השערה, ששם זה מוצאו מן המלה העברית "מלונה". כך סובר גם ד"ר מ' דבורז'צקי. גם הפולנים היו משתמשים במונח זה הן בשיחותיהם והן בכרוזיהם" (מ' דבורז'צקי, ירושלים דליטא במרי ובשוואה, 1951, עמ' 72. על הטכניקה של בניית המלינות ראה שם, עמ' 72, 76—77).

פרק ב: הגיטו המפרפר

ראשית 1944. עד אז עסקו בכך מעטים בלבד. בזמן "האקציה הגדולה" לא עלה עוד, כנראה, על דעת איש להיחבא ולהינצל בדרך זו. ייתכן שגרמו לכך נוסח ההודעות שפרסם האלטסטנראט והשמועות ה"מרגיעות" שהופצו בגיטו. יש לשער, שמיידי אחרי האקציה הגיע לא-אחד למסקנה, שבעצם לא קשה היה לו לחסוך לעצמו את כל הסיוט בככר הסלקציה, אילו היה לו מחבוא ראוי לשמו. בימי "גירוש ריגא"¹⁰⁷ כבר השתמשו ב"המצאה" זו, וחלק גדול מאלה שנכללו ברשימות המועמדים לגירוש לא נמצאו בבתייהם וניצלו¹⁰⁸. כבר אז התחילו חלק מתושבי הגיטו להכין להם מחבואים במרתף, בעליית-הגג, במחסן העצים שבחצר וכד'. ברבות הימים פותחה ושוכללה השיטה. המהנדסים והטכנאים שבגיטו הוסיפו לה מהמצאותיהם, ארגוני המחתרת שימשו לה מנוף, אף שהיקפה של "תנועת" המלינות חרג הרחק מעבר להיקפה של תנועת המחתרת. עם בוא הפורענות של "גירוש אסטוניה" באוקטובר 1943¹⁰⁹ כבר היו בגיטו כמה וכמה מלינות משוכללות, מוסוות היטב, עם מאור, מים ומלאי ניכר של מצרכי מזון, ובזמן "האקציה של הזקנים והילדים"¹¹⁰, בסוף מארס 1944, הגיע מספר המלינות מסוג זה לכמה עשרות.

בתקופה שבין "גירוש אסטוניה" ל"אקציה של הזקנים והילדים" קרה מקרה, שהטביע חותמו על המשך מפעל המלינות ועל גורלן של הללו ביום חיסול הגיטו. בנובמבר 1943 נודע בגיטו, שממשמש-שבוא פינאי רובע אחד של הגיטו, שהיה ידוע בכינוי "העיר העתיקה" (אלטשטאט), וישוכנו בו ליטאים. כמה מן הנלהבים לרעיון המלינות — רובם אנשי המחתרת — החליטו, כי שעת כושר היא זו למימוש הרעיון באופן המבטיח הצלחה: עד הפינאי נשארה עוד שהות מספקת לבנות את המלינות; גם אפשר היה להתקשר בעוד מועד עם הליטאים העתידיים לתפוס את הבתים שמעל למלינות ולהניעם — בפיתוי תשלום — לשמש אנשי-קשר בין יושבי המלינות לעולם החיצון. למלינות אלה יהיה גם יתרון, שהן יהיו מחוץ לתחום הגיטו בזמן חיסולו. ואמנם נבנו מלינות אחדות באותו רובע, וביום הפינאי לא הלכו בעליהן לגיטו, אלא ירדו לתוכן, כדי להישאר בהן עד יום השחרור. אולם העניינים השתלשלו לא כמו ששיערו הם. והרי קורותיה של אחת המלינות הללו, מן המשוכללות שבהן¹¹¹:

... כל הבונקרים היו ברובע הראשון¹¹², כחמישה-עשר במניין — חלק

107. בימים 5—6 בפברואר 1942 הוצאו מקובנא כמה מאות יהודים ונשלחו לעבוד בריגא. פעולה זו כונתה בגיטו "אקציית ריגא הראשונה" (גרפונקל, עמ' 126—127).

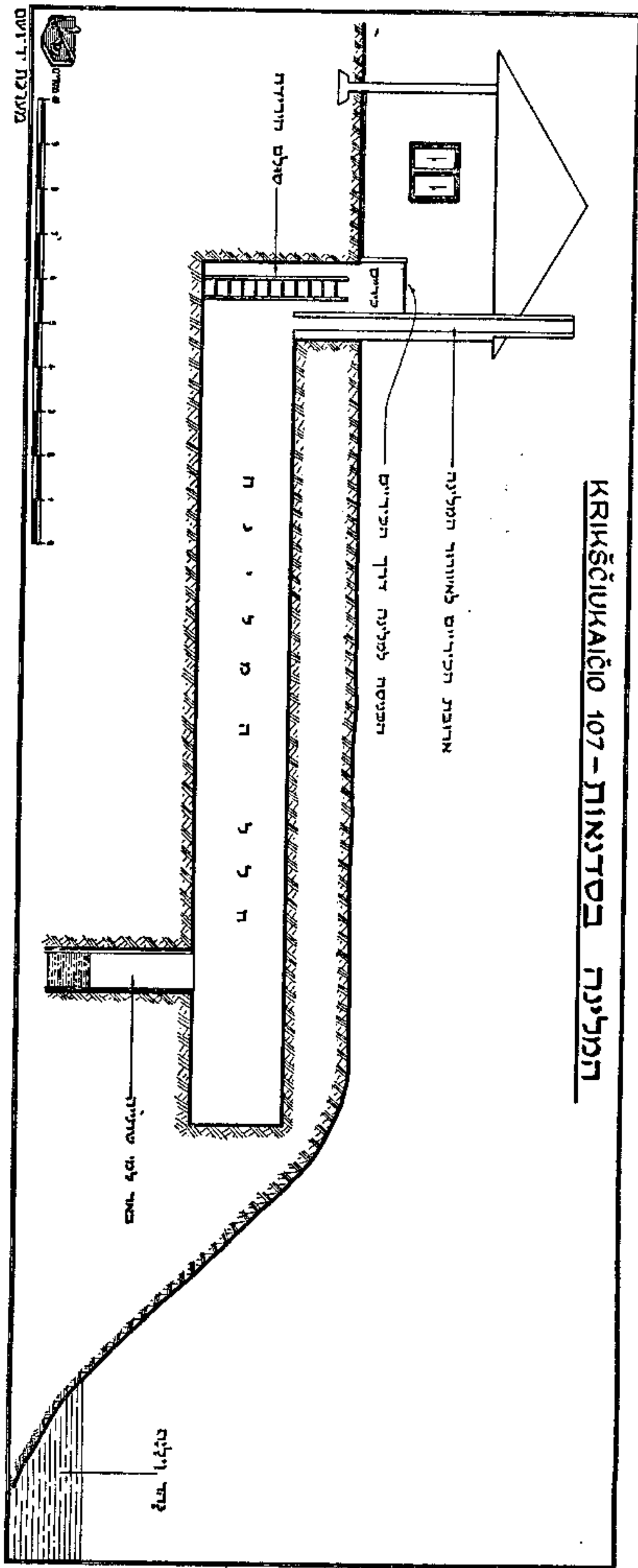
108. ראה, למשל, עדות שמואל בן-מנחם (דייץ), עמ' 4.

109. ראה למעלה, הערה 103.

110. ראה למעלה, פרק א.

111. עדות שמואל בן מנחם (דייץ).

112. עם הקמת הגיטו חולק שטחו ל-4 רובעים מינהליים, ובכל אחד מהם היתה תחנת משטרה. הרובע הדרומי של הגיטו, שבו היו שכונות סלאבודקא היהודית, נקרא "הרובע הראשון".

את השרטות הזה המציא לנו באדיבותו המתנדס צדוק אביהר (בליימאן) מקוננא, כיום בחיפה

פרק ב: הגיטו המסופר

מהם היו של הקומוניסטים, חלק של אב"צ¹¹³ וחלק של יהודים עשיריים. הוחלט, שאחרי שהמקום יפונה מיהודים, ידאג כל אחד לכך, שאת הבית שמעל ל־מלינה שלו יתפוס ליטאי שהוא עומד עמו בקשר ושאפשר לסמוך עליו. ליטאי זה יהיה איש־קשר תמורת כסף. כדי לבנות בונקר במקום זה, היו אפוא נחוצים שלושה דברים: (1) כסף לרכישת חומרי בניין ומצרכי מזון (החישוב היה, שאנו מכינים מזון ל־6 חודשים); (2) כוח־עבודה לבניית הבונקר; (3) קשר עם גוי. מן הנמנע היה שיעמדו לרשותו של אדם אחד כל שלושת הדברים גם יחד. על־כן התקשרו קבוצות שלמות לבניית בונקר אחד. הבונקר שאני הייתי קשור אליו היה של הישיבה. לאותו בונקר היה קשור גם משה וולברשטיין. בנינו את הבונקר תחת בית של שלוש קומות, בלתי גמור... כל בוני־הבונקר היו בני־הישיבה. היה שמור בו מקום גם בשביל הרב גרודזנסקי.

משה וולברשטיין ואני ארגננו את העבודה — גייסנו לצורך זה כ־30 בחורי ישיבה כשרים לעבודה גופנית. משימתנו לא היתה קלה. היה צורך לחפור כ־10 מטר בעומק, להעביר אדמה, כ־100 מטרים מעוקבים, ממרתף אחד לשני ולהחזירה לאחר מכן אל מעל לבונקר. עיקר חומרי הבניין היו קורות־עץ עליונים, שצריכים היו לשאת משא של שכבת אדמה שעוביה 5 מטרים. גורנו את הקורות האלה מן התכנית של גג הקולנוע החדש, שעמד מול הישיבה... בלילות סחבנו את הקורות והעברנו אותן לבית הלא־גמור. המשטרה היהודית ידעה על כך, אך לא הגיבה. לעתים העירה את תשומת לבנו, כי אנו מקימים רעש גדול מדי. כדי לפתור את בעיית המימון התקשרנו עם יהודי עשיר. לאותו יהודי היה גם קשר עם הליטאי, שצריך היה להיכנס שם לגור...

כדי לספק לבונקר אוויר, חצבנו בבטון של יסוד הארובה עד שהגענו לארובה עצמה, והעברנו צינור מאחד העמודים של הבניין עד הארובה. גם התקננו חשמל וחיברנו אותו (לשם הסוואה — דרך בית שבצד השני של הרחוב) ישר לרשת. בבונקר היו כיריים חשמליים, קומקומים חשמליים, ובמלאי — כמות מספקת של נפט לבישול. בעיית הספקת המים היתה קלה באופן יחסי, משום שהכניסה לבונקר היתה דרך באר. היתה זו באר עמוקה עשויה 11 טבעות־בטון. בטבעת השמינית מלמעלה (השלישית מעל קו־המים) נחצב חור, וממנו הובילה מנתרה קצרה לדלת מוסווית של המלינה. המלינה עצמה היתה — חדר שרוחבו 3 מטר, אורכו 8 מטר וגובהו 2½ מטר, ובית־שימוש. הכנסנו אליה ספר תורה, ספרייה של כ־400 ספר, צנימים למשך 3 חודשים וקטניות מכל

113. ארגון ציוני. ראה להלן, פרק ג.

חלק ראשון: בלהות ותהייה

המינים. ברגע שפינו את הרובע הראשון, ירדנו 15 איש. אני הייתי מפקד המלינה, כי משה לא ירד אתנו לפי שעה... משה עבר לגיטו, ורק כעבור זמן־מה התחיל לשמש כמקשר בין הגיטו למלינה: הוא היה בא לרובע הראשון ביחד עם פלוגת עובדים שעסקה בעבודות הפינוי, והיה מסתלק מפלוגתו ויורד אלינו. לא היה לנו נשק. לא היתה תוכנית להתנגדות, כי לא חשבנו שיגלו אותנו... היה לנו סדר־יום. עסקנו בקריאה ובלימוד גמרא. כל יום היה "מניין". מטעמי ביטחון היתה תורנות ושמירה כל היום והלילה...

כשירדנו לבונקר נתן לנו משה לווין ראדיו על דסקטור. פעם הצלחתי לסדר את הראדיו ושמענו את תחנת השידור [של העיר] קובנא. היה זה יום חג בשבילנו. בשבועות הראשונים לא היה לנו כל קשר עם החוץ.

ביום שישי אחד בלילה, אחרי שקידשנו על הלחם וישבנו ואכלנו ארוחה חגיגית, כביכול, נשמע פתאום רשרוש בבאר. כשמענו את הסיסמה פתחנו את הדלת. נכנסה קבוצת חברים מ"אב"צ — כ־12 איש — שידענו עליהם, כי גם הם מסתתרים במלינה ברובע הראשון. הם סיפרו לנו, כי נכשלו: ליטאים שעבדו באיזור זה, גילו אותם, פרצו אל המלינה ושדדו מהם חפצים בעלי־ערך. עתה הם חוששים, שהשו"דים שוב יבואו הלילה, כדי לגמור את מלאכת השוד — ועל כן מחפשים הם אצלנו מקלט. מובן שקיבלנו אותם, כאנייה האוספת טובעי חברתה. הוצאנו 10 אנשים, שיעזרו להם להעביר את שרידי החפצים מהמלינה השדודה. אותו לילה התגנבתי לגיטו, כדי לשמוע מה המצב לאשורו ולהחליט כיצד לנהוג להבא. בגיטו נודע לי, כי יש חשש שהיתה הלשנה, וכל הבונקרים של הרובע הראשון "נפלו בפח". החלטנו לפנות מייד את הבונקר שלנו... "114.

יש יסוד להניח, שבעקבות כישלון זה ברובע המפונה, גונב דבר קיומן של מלינות בגיטו גם לאוזני הגסטאפו, שכן יחד עם האקציה של הזקנים והילדים התחילו אנשי הגסטאפו במיבצע לגילוי המלינות בגיטו. עניין זה היה גם סעיף חשוב בחקירה שניהל התליין קיטל נגד המשטרה בזמן חיסולה במצודה התשיעית¹¹⁵. שוטרים אחדים נשברו, בגדו בחבריהם ובגיטו כולו, וגילו לאנשי הגסטאפו את מקומן של כמה מלינות.

לגרמנים נודע אפוא חודשים אחדים לפני חיסול הגיטו, שהיהודים מכינים להם מלינות, וגם היתה להם שהות לעמוד על שיטות הבנייה, ההסוואה וכו'. דבר זה גרע כמובן מערכן של המלינות כאמצעי־הצלה. ברם, לא היה בו

114. על גילוי המלינות ברובע הראשון, ראה גם להלן, עמ' 184, 238.

115. ראה להלן, פרק יד.

פרק ב: הגיטו המפרסר

כדי להרתיע לגמרי את בוניהן; אדרבה, בחודשי האביב 1944, ובייחוד עם התחלת ההתקפה הרוסית הגדולה בחזית הבילורוסית ועם התקרבותם של צבאות השחרור, כבש רעיון הימלינות אלפי בני-אדם. אולם, כאמור, ניצלו בסופו של דבר רק מעטים בדרך זו¹¹⁶.

116. ראה פרקים א, יד.